

A New Organizational Model in the Tobacco Industry: Tobacco Production and Marketing Cooperatives: The Case of Çelikhan

Necmettin Tekdemir^{2,a,*}, Özdal Köksal^{1,b}, Nail Acet^{2,c}, İlky Dellal^{1,d}

¹Department of Agricultural Economics, Faculty of Agriculture, Ankara University, 06560 Ankara, Türkiye

²Department of Tobacco and Alcohol, Ministry of Agriculture and Forestry, Ankara, 06800 Türkiye

*Corresponding author

ARTICLE INFO	ABSTRACT
<p><i>Research Article</i></p> <p>Received : 06/12/2022 Accepted : 27/02/2023</p> <p>Keywords: Tobacco Tobacco cooperative Agricultural cooperatives Çelikhan Contract production</p>	<p>This study was conducted in Çelikhan district of the city of Adıyaman, where a large number of these cooperatives were established. In this study, in order to contribute to the development and dissemination of socio-economic characteristics, business characteristics and tobacco production and marketing cooperatives, a total of 90 producers who are members and non-members of tobacco production and marketing cooperatives living in the same village were determined by using proportional sampling method and face-to-face surveys were conducted. According to the results obtained, producers who are members of the cooperative; make more contracts, more farmers are included in the farmer registration system, know more about the SCT rate levied on roll-your-own tobacco products, "being able to sell products at a high price" ranked first in the reasons for becoming a partner, that the most important function of the cooperative is the purchase of products, that they need training on cooperatives, receive more information on technical or legal matters from the agricultural chamber. Producers who are not members of cooperatives; they do tobacco production because they do not know how to grow other crops, that the state should provide financial assistance to make cooperatives better and more successful. The main reasons for not wanting to become a member of a cooperative are; they do not find the existing cooperatives reliable, that they will not succeed. However, 83.8% stated that they would become members if these problems were solved. Conducting periodic training activities for cooperative managers and members on their rights and obligations and cooperative and business management issues will contribute to the continuity of cooperatives.</p>

Türk Tarım – Gıda Bilim ve Teknoloji Dergisi, 11(3): 485-495, 2023

Tütün Sektöründe Yeni Bir Örgütlenme Modeli: Tütün Üretim ve Pazarlama Kooperatifleri: Çelikhan Örneği

MAKALE BİLGİSİ	ÖZ
<p><i>Araştırma Makalesi</i></p> <p>Geliş : 06/12/2022 Kabul : 27/02/2023</p> <p>Anahtar Kelimeler: Tütün Tütün kooperatifi Tarımsal kooperatifler Çelikhan Sözleşmeli üretim</p>	<p>Bu çalışma tütün üretim ve pazarlama kooperatiflerin sayıca fazla kurulduğu Adıyaman-Çelikhan'da yapılmıştır. Bu çalışmada, tütün üretim ve pazarlama kooperatiflerine üye olan ve üye olmayan üreticilerin sosyo-ekonomik özellikleri, işletme özellikleri ve tütün üretim ve pazarlama kooperatiflerinin geliştirilmesi ve yaygınlaştırılmasına katkıda bulunmak amacıyla, aynı köyde yaşayan kooperatife üye olan ve üye olmayan tütün üretimi yapan toplam 90 üretici oransal örnekleme yöntemi kullanılarak belirlenmiş ve yüz yüze anket çalışması yapılmıştır. Elde edilen sonuçlara göre; kooperatife üye olan üreticilerin; daha fazla sözleşme yaptıkları, daha fazla çiftçi kayıt sistemine dahil oldukları, sarmalık kıyılmış tütün mamullerinden alınan ÖTV oranını daha fazla bildikleri, ortak olma nedenlerinde "ürünleri yüksek fiyata satabilmenin ilk sırada yer aldığı", kooperatifin en önemli fonksiyonunun ürün alımı olduğunu, kooperatifçilik konusunda eğitime ihtiyaç duydukları, teknik veya hukuki konularda ziraat odasından daha fazla bilgi aldıkları kooperatife üye olmayan üreticilerin ise, başka ürün yetiştirmeyi bilmedikleri için tütün üretimi yaptıklarını, kooperatiflerin daha iyi ve başarılı olması için devletin finansal yardım yapması gerektiğini, kooperatife üye olmak istememelerinin başlıca sebepleri arasında; mevcut kooperatifleri güvenilir olarak bulmadıklarını, başarılı olamayacaklarını belirtip, ancak bu sorunların çözülmesi halinde %83,8'i üye olabileceklerini ifade etmişlerdir. Kooperatif yöneticileri ve üyelerine hak ve yükümlülükleri ile kooperatif ve işletmecilik konularında belli periyodlarla eğitim faaliyetlerinin yürütülmesi kooperatifçiliğin devamlılığını sağlamaya katkı sağlayacaktır.</p>

^a necmettin.tekdemir@gmail.com

^b <https://orcid.org/0000-0003-3920-0213>

^c okoksal@ankara.edu.tr

^d <https://orcid.org/0000-0001-9909-3005>

^e nailacet@hotmail.com

^f <https://orcid.org/0009-0001-7625-9110>

^g dellal@ankara.edu.tr

^h <https://orcid.org/0000-0002-8534-3031>

Giriş

Türkiye’de tarım sektörünün birçok sorunları bulunmakta beraber bu sorunların başında; üreticilerin küçük işletmelere sahip olması, verimliliğinin düşük ve üretim maliyetlerinin yüksek olması, üreticilerin ürünleri genellikle düşük fiyatlarla pazarlamaları gelmektedir. Üreticilerin yeterince ve etkili bir biçimde örgütlenmemiş olmaları bu sorunların temelini oluşturmaktadır (Çıkm, 1992; Kendirlioğlu, 2018; Topuz ve ark., 2017; Semerci, 2015). Bu kapsamda Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı tarafından yayımlanan 11. Kalkınma Planı’nda da üretici örgütlerinin sosyal dayanışma, iş birliği, eğitim ve finansman konularında öncü kurumlar olmasının sağlanacağı belirtilmiştir.

Örgütlenme; ortak çalışma, birlikte hareket etme, yaşama ve kurumsallaşma olarak tanımlanabilir. Bir toplumda örgütlenmenin güçlü ve yaygın olması gelişmişliğin bir emaresi olarak kabul edilmektedir (Rehber, 2013). Tarımda verim ve kaliteyi artırmanın, tarım ile uğraşanların refah düzeylerini artırmanın en önemli koşullarından birisi üreticilerin etkili ve sağlam ve bir örgütlenme yapısına dahil olmalarıdır. Örgütlenmenin temelini de tarımsal kooperatifler oluşturmaktadır (Kınıklı ve ark., 2017; Karadaş ve ark., 2015).

Kooperatifler, üreticilerin hem girdi hem de çıktı piyasalarında pazarlık gücünü artırabilmekte (Fischer ve Qaim, 2012; Özalp, 2017) ve üreticiler ile piyasa arasındaki bilgi akışını kolaylaştırabilmektedir (Mojo ve ark., 2017). Kooperatifler diğer piyasa kurumları ile karşılaştırıldığında, genel olarak küçük toprak sahiplerini içerirler (Verhofstadt ve Maertens, 2014). Bu özellikleri ile kooperatifler, küçük üreticilerin pazardaki konumunu güçlendirerek, yoksulluğun azaltılmasına ve kırsal kalkınmaya katkıda bulunurlar (Bernard ve Spielman, 2009).

Türkiye Tarımında Üretici Örgütlenmesi

En eski kooperatif benzeri oluşumlar 13. Yüzyılda Anadolu Selçuklu Devletinin sonlarına doğru Ahi Evran

tarafından kurulan Ahi Birlikleri oluşumudur (Zorlu ve ark., 2012; Serinikli, 2017).

Çiftçilerin bilinen ilk örgütlenmesi 1863 yılındaki memleket sandıklarına kadar inmektedir (Mülayim, 2010). Kooperatifçilikte Cumhuriyet Dönemi sonrasında sayı olarak kayda değer artış yaşanmasına rağmen, ülkenin sosyo-ekonomik gelişmesinde yeterince etkili olmadıkları görülmüştür (Demirci ve ark., 2004; Gülçubuk, 2005; Özdemir ve ark., 2010; Tan ve Karaönder, 2013).

Anayasa’da ilk defa 1961 ve ardından 1982 Anayasasında ve planlı kalkınma döneminden bu yana “Devlet kooperatifçiliğinin gelişmesini sağlayacak tedbirleri alır” yer alan hükümlerle de kooperatifçiliğinin geliştirilmesinin gerekliliğine vurgu yapılmıştır (Koç ve Uzmay 2018; Doğan, 2019).

Türkiye’deki tarımsal örgütleri, katılımcı yapısına veya örgütün amacına göre gruplandırmak mümkündür. Katılımcı yapısına göre, üreticilerin kendi aralarında veya sektör paydaşları ile birlikte örgütlenmelerine bağlı olarak, tarımsal örgütler iki genel grupta toplanmaktadır. Bunlar üreticiler ve diğer sektör paydaşlarının oluşturduğu “Tarıma Hizmet Sunan Mesleki Amaçlı Sivil Toplum Kuruluşları” ile sadece üreticilerin katılımıyla kurulan “Üretici Örgütleri”dir (Albayrak ve ark. 2020). Kuruluş amacına göre ise tarımsal örgütleri üç grupta toplamak mümkündür: (Özdemir ve ark., 2020) Mesleki (ziraat odaları), sosyal (üretici birlikleri, ürün konseyleri vs.) ve ekonomik (kooperatifler ve üst birlikleri).

31.10.2021 tarihi itibarıyla Türkiye’de 13.548 üretici birliği bulunmakta ve bu örgütlere ait ayrıntılı bilgilere çizelge 1’de yer verilmiştir (Anonim, 2022).

Çizelge 1’de görüleceği üzere, 13.548 üretici birliği ve bu birliklerin yaklaşık 4,6 milyon üyesi bulunmaktadır. Tarımsal örgütlenmede sayı olarak ilk sırada %50,5 tarımsal kalkınma kooperatifleri, %18,3 ile sulama kooperatifleri ve %11,9 ile tarım kredi kooperatifleri gelmektedir.

Çizelge 1. Türkiye’de üretici örgütlenmesi (Anonim, 2022)

Table 1. Farmers’ organization in Turkey (Anonymous, 2022)

Tarımsal Örgüt	Tabi Olduğu Kanun	Türü	Sayısı	Ortak Sayısı
Birim Kooperatifler	1163, 3476 S.K.	Tarımsal Kalkınma	6.835	737.404
		Sulama	2.485	318.859
		Su Ürünleri	570	30.774
		Pancar Ekicileri	31	1.391.892
	1581, 5330 S.K. 1196, 4572 S.K.	Tarım Kredi	1.615	800.171
		Tarım Satış	373	345.215
1163 S.K.	Üretim Pazarlama	462	20.845	
	Yaş Meyve ve Sebze	28	2.946	
Toplam			12.399	3.648.106
Üretici Birlikleri	5200 S.K.	Hayvansal Üretim	570	319.471
		Bitkisel Üretim	240	21.090
		Su Ürünleri	31	1.213
		Organik Ürünler	30	2.438
Toplam			871	344.212
Islah Amaçlı Yetiştirici Birlikleri	5996 S.K.	Damızlık Sığır	81	239.321
		Damızlık Koyun-Keçi	80	248.145
		Arı	80	72.693
		Damızlık Manda	31	8.852
		Tavuk	6	759
Toplam			278	569.770
Genel Toplam			13.548	4.562.088

Tütün Sektöründe Üretici Örgütlenmesi

Tütün sektöründe 1938 yılında Gaziantep'te kurulan Hasankeyf Tütün Tarım Satış Kooperatifleri ile başlayan örgütlenme, ardından 1969 yılında 25/12/1969 tarihli ve 1196 sayılı Tütün Tarım Satış Kooperatifleri ve Bölge Birlikleriyle Türkiye Tütün Tarım Satış Kooperatifleri Genel Birliği Kanunu (2000 yılında 1/4572 sayılı Kanuna dönüşmüştür.) Tütün Tarım Satış Kooperatifleri ile çoğunluğu Ege Bölgesi olmak üzere ülke geneline yayılmış daha güçlü bir örgütlü yapıya sahip olunmuştur. Bu yapı yıllar içerisinde korunamamaya giderek örgütsüz bir yapıya dönüşmüştür. Ancak 2017 yılında 7061 sayılı Kanunla 4733 sayılı Kanunun 6'ncı maddesine eklenen bir fıkra, yaprak tütün piyasasında örgütlenme modeli olan kooperatifleşmeye bir canlılık kazandırmış ve tütün üretim ve pazarlama kooperatifleri, tütün üreticilerinin ürün değer zincirinde rol alarak katma değeri elde etmelerini sağlayacak olan önemli tarımsal örgütler arasında yerini almıştır.

Tütün sektöründe üç değişik kanun kapsamında iki bakanlığın sorumlu olduğu, üç farklı üretici örgütü faaliyette bulunmaktadır. Çizelge 2'de görüleceği üzere, Tarım ve Orman Bakanlığı bünyesinde yer alan 2 üretici birliği (Bitlis ile Bafra ve çevresi), Ticaret Bakanlığı bünyesinde yer alan; Tütün Tarım Satış Kooperatifleri, tütün üretim ve pazarlama kooperatifi ile bir üst birliğinin mevcut olduğu belirlenmiştir. Tütün üretim ve pazarlama kooperatifleri dışındaki örgütlenmelerin tütün alanındaki faaliyetleri neredeyse bitme noktasına gelmiştir. Bu noktadan hareketle bu bölümde sadece tütün üretim ve pazarlama kooperatiflerine odaklanılarak bu makale hazırlanmıştır.

Tütün Üretim ve Pazarlama Kooperatifleri

2017 yılında 7061 sayılı ve 2018 yılında da 7144 sayılı Kanunlarla 4733 sayılı Kanunun 6 ncı maddesine eklenen fıkralarla tek başına kıyılıp içilebilme vasfına sahip Tarım ve Orman Bakanlığı tarafından belirlenen merkezlerdeki tütün üreticilerinin bir araya gelerek kooperatif kurabileceklerini ve müracaatları halinde bu kooperatiflere bahse konu Bakanlık tarafından tütün ticareti yetki belgesi (TTYB) ve sarmalık kıyılmış tütün tesisi kurulması için yetki verileceği, bu kooperatiflerin kuracakları sarmalık kıyılmış tütün mamulü tesislerinde tam ve yeni teknoloji ile tesisler kurmaları şartının aranmadığı hükme bağlanmıştır.

Tütün üretim ve pazarlama kooperatiflerinin işleyiş ve denetim hizmetleri Ticaret Bakanlığınca yürütülmekte olup, bu amaçla 2018 yılında çıkarılan bir tebliğ ile söz konusu kooperatiflerin en az 250 tütün üreticisi gerçek kişi tarafından kurulacağı düzenlenmiştir. Bu şekilde kurulan kooperatiflere müracaatları halinde TTYB ve sarmalık

kıyılmış tütün mamulü tesislerine yönelik Tarım ve Orman Bakanlığınca ikincil mevzuatlarda yapılan değişiklikler ile birtakım avantajlar sağlanmıştır.

Tarım ve Orman Bakanlığı tarafından tek başına kıyılıp içilebilme vasfına sahip tütün çeşitlerinin üretildiği merkezler belirlenmiş olup, Akdeniz Bölgesinden 1 il ve 2 üretim merkezi, Doğu Anadolu Bölgesinden 5 il ve 8 üretim merkezi, en fazla üretim merkezine sahip olan Güneydoğu Anadolu Bölgesinden 4 il ve 12 üretim merkezi, Karadeniz Bölgesinden 2 il ve 4 üretim merkezi ve Marmara Bölgesinden ise 1 il ve 1 üretim merkezi olmak üzere toplam 5 bölge, 10 tütün çeşidi, 13 il ve 27 üretim merkezi (ilçe) yer almaktadır.

Ticaret Bakanlığı Koopsis sistemi üzerinden yapılan incelemede hali hazırda kurulan kooperatifler; Akdeniz Bölgesinde 1 il, 1 üretim merkezi 2 kooperatif, Doğu Anadolu'da 3 il, 3 üretim merkezi, 4 kooperatif, Ege Bölgesinde 1 il, 1 üretim merkezi 1 kooperatif, Güneydoğu Anadolu Bölgesinde 4 il, 10 üretim merkezi, 24 kooperatif ve Karadeniz Bölgesinde 3 il, 3 üretim merkezi ve 4 kooperatif olmak üzere toplam 5 bölge, 12 il, 18 üretim merkezinde 35 kooperatif kurulmuştur. Kurulan bu kooperatiflerden 11'i Tarım ve Orman Bakanlığı tarafından tek başına kıyılıp içilebilme vasfına sahip tütün çeşitlerinin üretildiği merkezlerde bulunmamakta olup, bu nedenle Tarım ve Orman Bakanlığınca ikincil mevzuatlarda yapılan değişikliklerle sağlanan avantajlardan yararlanmaları mümkün değildir. Ayrıca bu kooperatifler Ticaret Bakanlığınca çıkarılan tebliğe de uygun bulunmamaktadır. Bunun dışında kurulan 24 kooperatiften sadece 15'i TTYB almak için Tarım ve Orman Bakanlığınca müracaata bulunarak belgelerini almışlardır. Bu kooperatifler; Adıyaman ilinde, Adıyaman Merkezde 4, Çelikhan'da 5, Kahta ve Sincik'te birer olmak üzere toplam 11 kooperatif, Batman Sason'da 1, Diyarbakır Kocaköy'de 1 ve Hatay Yayladağı'nda 2 kooperatif kurulmuştur.

Materyal ve Yöntem

Araştırmanın ana materyalini, Türkiye'de kurulu bulunan tütün üretim ve pazarlama kooperatiflerinden yarısından fazlasına sahip olan Adıyaman ili ve bu il içerisinde kooperatifleşme ve tütün mamulü üretmek üzere tesisleşmenin yoğun olduğu Çelikhan ilçesinde tütün üretimi yapan ve tütün üretim ve pazarlama kooperatif üyelerinin yoğun olduğu köylerde ve bu köylerde tütün üretimi yapan üreticiler ile herhangi bir kooperatife üye olmayan tütün üreticilerinden amaca uygun hazırlanan anket formları kullanılarak yüz yüze yapılan görüşmelerden elde edilen verilerden sağlanmıştır.

Çizelge 2. Tütün Sektöründe Üretici Örgütleri

Table 2. Producer Organizations in the Tobacco Sector

Üretici Örgütü	Kanun ve İlgili Bakanlık	Birlik/Koop. Sayısı	Üye Sayısı
Üretici Birlikleri	5200 sayılı Kanun Tarım ve Orman Bakanlığı	2	380
Tütün Üretim ve Pazarlama Birliği	1163 sayılı Kanun Ticaret Bakanlığı	1	Kesin rakama ulaşılamamıştır.
Tütün Üretim ve Pazarlama Koop.	1163 sayılı Kanun Ticaret Bakanlığı	35	Kesin rakama ulaşılamamıştır.
Tütün Tarım Satış Kooperatifleri	4572 sayılı Kanun Ticaret Bakanlığı	42 (8'i faal)	12.840

Kaynak: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Araştırmada öncelikle masa başı çalışmaları yürütülmüş, mevcut bilgilerin neler olduğu, ne tür bilgilere ihtiyaç duyulduğu ve bu bilgilerin elde edilmesinde izlenecek yaklaşıma ilişkin bir değerlendirme çalışması yapılmıştır. Yapılan bu ön çalışmalarda ana hedef, görüşülecek kitlenin belirlenmesi aşamasıdır. Çelikhan ilçesinde bulunan 5 Tütün Üretimi ve Pazarlama Kooperatifi” yetkileri/başkanları ile görüşülmüş, bu kooperatiflere ortak olan tütün üreticileri sayıları belirlenmiştir. Burada, öncelikle köyler düzeyinde, her boyutuyla çalışmanın sonuçlarını ortaya koyabilmek amacıyla hem niteliksel hem de niceliksel yaklaşımlar bir arada kullanılarak çalışma yapılması ön görülmüştür. Çalışmada niceliksel ve niteliksel araştırmanın mümkün olan avantajlarını bir arada toplayabilecek bir yaklaşım benimsenmiştir.

Araştırma kapsamında tütün üretimi yapan ve Tütün Üretimi ve Pazarlama Kooperatifine ortak olan veya olmayan üreticilerin sayıları belirlenmiştir. Araştırma kapsamında anket çalışmasının gerçekleştirileceği Çelikhan ilçesinde, Türkiye tütün üretiminin %5,6’sı, Adıyaman ilinde de tütün üretiminin %22,25’i, gerçekleştirilmektedir (TUİK 2022). Çiftçi Kayıt Sisteminden her bir tütün işletmesine ait olan işletme genişliklerine ulaşamamasından dolayı örnekleme yöntemlerinden biri olan basit tesadüfi örnekleme yapılamamıştır. Çiftçi Kayıt Sistemine göre araştırma kapsamına Adıyaman ilinde ağırlıklı tütün üreten 1.416 üreticinin olduğu bilgisi edinilmiştir. Tütün üretiminde bulunan tütün üreticilerinin tamamıyla anket çalışmasının yapılması zaman, maliyet ve işgücü kısıtları nedeniyle mümkün olamayacağı için örnekleme yoluna gidilmiştir. Görüşülecek olan tütün üreten üreticilerin sayısını belirlemede “Oransal Örnekleme Yöntemi” kullanılmıştır. Bu üreticilerin yaklaşık yarısının (%49,3’ü) Tütün Üretimi ve Pazarlama Kooperatiflerine ortak oldukları belirlenmiştir. Bu yöntemle göre bir anket çalışması yürütülecek tütün üretici sayısı 90 olarak hesaplanmıştır. Hesaplama yöntemi aşağıdaki gibi gerçekleştirilmiştir (Newbold, 1995):

$$n = \frac{Np(1-p)}{(N-1)Q^2_{px} + p(1-p)}$$

Formülde;

n; örnek hacmi

N; toplam tütün üreten işletme sayısını (1416)

p; tütün kooperatifine ortak olan üretici sayısı olasılığı olan p= %49,3 olarak hesaplanmıştır.

Araştırmada %95 güven %10 hata payı dikkate alınarak yapılacak olan anket sayısı belirlenmiştir. Buna göre Tütün Üretimi ve Pazarlama Kooperatiflerine ortak olan 45, ortak olmayan 45 üretici olmak üzere toplam 90 tütün üreticisi ile anket çalışması gerçekleştirilmiştir. Anket çalışması tütün üreticileri ile 2022 yılı Nisan ayı içerisinde yüz yüze olarak gerçekleştirilmiştir.

Anket sonrası elde edilen veriler değerlendirilirken öncelikle kod planları hazırlanmış ve anketler üzerindeki tüm veriler bu plana girilerek bilgisayar ortamına aktarılmıştır. Verilerin değerlendirilmesinde mutlak ve oransal dağılımlar ile khi-kare testi uygulanmıştır. Khi-kare testinden elde edilen hesap değerleri ile %90

güvenilirlik seviyesinde karşılaştırılarak araştırma bulguları ortaya konmuştur.

Araştırmada elde edilen verilerin değerlendirilmesinde kullanılan khi-kare testinin formülü aşağıda verilmiştir (Tatlıdil,1989).

$$\chi^2 = \frac{(f-f^l)^2}{f^l}$$

f = Gözlenen frekans

f^l = Beklenen frekans

Likert tipi sorularda ortalamaların yorumlanmasında Palaz ve Boz (2008) tarafından kullanılmış olan Likert skalası tercih edilmiştir. Bu skalada her bir sorunun likert ortalaması hesaplanmıştır. Ortalamaların değeri için şu yorumlama skalası geliştirilmiştir. Ortalama 1,00-1,49 arası: Kesinlikle etkisiz, 1,50-2,49 arası: Biraz etkili, 2,50-3,49 arası: Orta derecede, 3,50-4,49 arası: Büyük ölçüde etkili ve 4,50-5,00 arası: Kesinlikle etkilim bir skala kullanılmış olup, sonuçlar bu skalaya göre yorumlanmıştır.

Bulgular ve Tartışma

Üreticilerin Sosyo-Ekonomik Özellikleri

Tütün üretim faaliyetinde bulunan kooperatif üyesi olan ve olmayan üreticilerin yaş, eğitim, hane halkı sayısı, tarım dışı gelir, hane halkının mal varlığı ile köylü aileler içindeki yeri, tütün üretiminden elde edilen gelirin yeterlilik durumu, sosyal güvence durumu, çiftçi kayıt sistemine dahil olma durumu ve deneyim süresi gibi özelliklere göre karşılaştırılması Çizelge 3’te yer almaktadır. Tütün üretim faaliyetinde bulunan kooperatif üyesi olan ve olmayan üreticilerin yaş durumları incelenmiştir. Ankete katılan üreticiler 26-85 yaş aralığında olup, kooperatife üye olan ve olmayan üreticilerin ortalama yaşlarının birbirine çok yakın olduğu, kooperatife üye olan üreticilerin yaş ortalaması 52,76 yıl iken, kooperatife üye olmayan üreticilerin yaş ortalaması 52,78 olup, tüm üreticilerin ortalama yaşları ise 52,77 yıl olarak hesaplanmıştır. Yaş ile kooperatif üyeliği arasında yapılan ki-kare testine göre istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkinin olmadığı belirlenmiştir (P=0,52). Araştırma alanında üreticilerin %32,2’sinin lise, %30,1’inin ilkökul, %13,3’ünün ortaokul, %22,2’sinin üniversite ve %2,2’sinin de okur-yazar olmadığı, kooperatif üyesi olanların %42,3’ünün lise mezunu ve kooperatif üyesi olmayanların ise %37,9’unu ilkökul mezunu olduğu saptanmıştır. Ki-kare testine göre de eğitim ile kooperatife üye olma durumu arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki olmadığı belirlenmiştir (P=0,30). Ortalama aile büyüklüğünün 5,16 kişi olduğu, kooperatife üye olanların ortalama aile büyüklüğü 5,11 iken kooperatife üye olmayan üreticilerin 5,2 kişi olduğu belirlenmiştir. Kooperatif üyeliği ile hane halkı sayısı arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki olmadığı saptanmıştır (P=0,92).

Araştırma alanında üreticilerin %36,6’sının; kooperatife üye olanların %37,8’inin, üye olmayanların ise %35,6’sının tarım dışı gelirinin olduğu, üreticiler arasında, mal geliri ile köylü aileler içinde gelir olarak kendilerini yüksek gelirli olarak görenlerin olmadığı, %51,1’inin düşük gelirli ve %48,9’unun da orta gelirli olarak gördükleri, üreticilerin %80’i; kooperatif üyesi olanların

%82,2'sinin üye olmayanların ise %77,8'inin tarımsal gelirinin tamamını tütünden elde ettikleri, tütün üretiminden elde edilen gelirin dışında, kooperatif üyesi olanların gelirinin önemli kısmını bitkisel üretim çok az bir kısmını ise hayvansal üretim, kooperatif üyesi olmayanların ise tarımsal gelirlerinin önemli kısmını hayvansal üretim ve çok az bir kısmını ise bitkisel üretim oluşturduğu, üreticilerin %94,4'ünü; kooperatife üye olanların %93,3'ü kooperatife üye olmayanların ise %95,6'sı tütün üretiminden elde edilen gelirin yeterli olmadığını belirtmişlerdir. Tarım dışı gelir ile (P=0,82) gelir gruplarının (P=0,90) kooperatife üye olma durumu arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkinin olmadığı belirlenmiştir.

Araştırma alanında üreticilerin ortalama %75,6'sının; kooperatif üyesi olanların %77,8'inin, üye olmayanların ise %73,3'ünün bir sosyal güvencesinin bulunduğu, %33,3'ünün emekli sandığı, %27,9'unun yeşil kartı, %13,2

Bağ-Kur-Tarım, SSK-işçi, SSK-tarım ve Bağ-Kur-Esnafın her biri %7,4 ve %2,9 ile de tarım sigortası gelmektedir. Kooperatife üye olanlarda sırasıyla; Emekli sandığı %34,3, %22,9 ile yeşil-kart, %17,1 ile Bağ-Kur-Tarım, %11,4 ile SSK-işçi, %11,4 ile Bağ-Kur-Esnaf %2,9 ile SSK-tarım, üye olmayanlarda ise; %33,3 ile Emekli sandığı, %33,3 Yeşil-kart, %12,1 ile SSK-Tarım, %9,1 ile Bağ-Kur-Tarım, %6,1 ile tarım sigortası, %3 ile SSK-işçi ve %3 ile de Bağ-Kur-Esnafın sıralandığı belirlenmiştir. Sosyal güvence durumu ile kooperatif üyeliği arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkinin olmadığı saptanmıştır (P=0,62).

Araştırma alanında üreticilerin %73,3'ü; kooperatif üyesi olanların %91,1'i, üye olmayanların ise %55,6'sının çiftçi kayıt sistemine dahil oldukları, kooperatife üye olan ve sözleşmeli üretim yapan üreticilerin daha fazla çiftçi kayıt sistemine dahil oldukları belirlenmiş olup, gruplar arasındaki farkın $P \leq 0,10$ için anlamlı olduğu tespit edilmiştir (P=0,001).

Çizelge 3. Üreticilerin sosyo-ekonomik durumları

Table 3. Socio-economic status of tobacco growers

Konular	Değişkenler	Kooperatif üyesi olan		Kooperatif üyesi olmayan		Genel Toplam	
		Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%
Yaş	1. Grup (26-45)	9	20,0	13	28,9	22	24,4
	2. Grup (46-60)	28	62,2	23	51,1	51	56,7
	3. Grup (61+)	8	17,8	9	20,0	17	18,9
	Toplam	45	100,0	45	100,0	90	100,0
Eğitim Düzeyi	Okur-yazar değil	1	2,2	1	2,2	2	2,2
	İlkokul	10	22,2	17	37,9	27	30,1
	Ortaokul	6	13,3	6	13,3	12	13,3
	Lise	19	42,3	10	22,2	29	32,2
	Üniversite	9	20,0	11	24,4	20	22,2
	Toplam	45	100,0	45	100,0	90	100,0
Hane Halkı Sayısı	1. Grup (2-4)	14	31,2	14	31,2	28	31,2
	2. Grup (5-7)	28	62,3	27	60,0	55	61,2
	3. Grup (8-10)	3	6,5	4	8,8	7	7,6
	Toplam	45	100,0	45	100,0	90	100,0
Tarım dışı gelirin olma durumu	Evet	17	37,8	16	35,6	33	36,7
	Hayır	28	62,2	29	64,4	57	63,3
	Toplam	45	100,0	45	100,0	90	100,0
Hane halkının mal varlığı ve geliri ile köylü aileler içindeki yeri	Yüksek gelirli	0	0	0	0	0	0
	Orta gelirli	25	55,6	19	42,2	44	48,9
	Düşük gelirli	20	44,4	26	57,8	46	51,1
	Toplam	45	100,0	45	100,0	90	100,0
Tütün üretiminden elde edilen gelirin yeterlilik durumu	Yeterli	3	6,7	2	4,4	5	5,6
	Yeterli değil	42	93,3	43	95,6	85	94,4
	Toplam	45	100,0	45	100,0	90	100,0
Sosyal güvence durumu	Var	35	77,8	33	73,3	68	75,6
	Yok	10	22,2	12	26,7	22	24,4
	Toplam	45	100,0	45	100,0	90	100,0
Çiftçi kayıt sistemine dahil olma durumu	Evet	41	91,1	25	55,6	66	73,3
	Hayır	4	8,9	20	44,4	24	26,7
	Toplam	45	100,0	45	100,0	90	100,0
Tütün üretiminde deneyim durumu	1. Grup (1-10)	9	20,0	4	8,9	13	14,4
	2. Grup (11-20)	14	31,2	15	33,3	29	32,2
	3. Grup (21-30)	9	20,0	12	26,7	21	23,4
	4. Grup (31-40)	9	20,0	5	11,1	14	15,6
	5. Grup +40 yıl	4	8,8	9	20,0	13	14,4
	Toplam	45	100,0	45	100,0	90	100,0

Çizelge 4. Üreticilerin işletme özellikleri
Table 4. Enterprise characteristics of tobacco growers

Konular	Değişkenler	Kooperatif üyesi olan		Kooperatif üyesi olmayan		Genel Toplam	
		Sayı	%	Sayı	%	Sayı	%
İşletme büyüklük grupları	1. Grup (1-5)	40	88,9	34	75,6	74	82,2
	2. Grup (6-10)	3	6,7	9	20,0	12	13,4
	3. Grup (11-15)	1	2,2	1	2,2	2	2,2
	4. Grup (16-20)	1	2,2	0	0,0	1	1,1
	5. Grup (21-25)	0	0,0	1	2,2	1	1,1
	Toplam	45	100,0	45	100,0	90	100,0
Üreticilerin hayvan varlığı	Var	5	11,1	8	17,8	13	14,4
	Yok	40	88,9	37	82,2	77	85,6
	Toplam	45	100,0	45	100,0	90	100,0
Üreticilerin tarımsal araç gereç varlığı	Var	8	17,8	14	31,1	22	24,4
	Yok	37	82,2	31	68,9	68	75,6
	Toplam	45	100,0	45	100,0	90	100,0

Üreticilerin tütün üretiminde deneyimleri 1-60 yıl arasında yer almakta olup, ortalama deneyimlerinin 27,2 yıl, kooperatif üyesi olanların 25,2 yıl, üye olmayanların ise 29,2 yıl olduğu belirlenmiştir. Üreticilerin %32,2'sinin ortalama tütün deneyim yılı 11-20 yıl arasında yer almaktadır. 40 yılın üzerinde deneyimi olanlar arasında kooperatife üye olanların %8'i, üye olmayanların ise %20'sinin olduğu, kooperatife üye olmayanların daha deneyimli oldukları belirlenmiştir. Tütün deneyim yılı ile kooperatife üye olma durumları arasında anlamlı bir ilişkinin olmadığı saptanmıştır ($p=0,24$).

İşletme Özellikleri

Tütün üretim faaliyetinde bulunan kooperatif üyesi olan ve olmayan üreticilerin işletme büyüklük grupları, hayvan varlıkları ve tarımsal araç gereç varlıklarına göre karşılaştırılması Çizelge 4'te yer almaktadır. Araştırma alanında ankete katılan üreticilerin ortalama arazi büyüklüğü 4,02 da olup, arazi büyüklüğünün 1-23 da arasında olduğu tespit edilmiştir. İşlenen işletme arazilerinin %92,1'i mülk arazilerden oluşmakta olup, mülk araziler; kooperatife üye olanların arazilerinin %94,03'ünü, üye olmayanların ise arazilerinin %90,46'sını oluşturmaktadır, kooperatife üye olanların mülk arazilerinin toplamının üye olmayanlardan fazla olduğu belirlenmiştir. Üreticilerin tamamı işletme arazilerinde birinci ürün olarak tütün üretim faaliyetinde buldukları saptanmıştır. İkinci ürün ile uğraşan üreticilerin 5'ini kooperatife üye olan (sebze ve bağ) biri de üye olmayan (buğday) olmak üzere toplam 6 kişi olduğu belirlenmiştir. Ankete katılan üreticilerin %14,4'ü tütün üretiminin yanında hayvancılık faaliyeti ile de uğraşmaktadır. Hayvancılık faaliyeti ile uğraşanların %11,1'ini kooperatif üyeleri %17,8'ini de üye olmayan üreticiler oluşturmaktadır. Ankete katılan üreticilerin %24,4'ünün en az bir tarımsal araç ve gereci bulunurken, kooperatife üye olanların %17,8'inin üye olmayanların ise %31,1'inin olduğu saptanmıştır.

Araştırma alanında üreticilere neden tütün üretimi yaptıkları sorulmuş ve birden fazla seçenek işaretleyebilecekleri belirtilmiştir. %76,7 ile arazisinin başka ürün yetiştirmeye elverişli olmadığı ilk sırada yer alırken, %50 ile başka gelir kaynağının olmadığı, %20 ile iyi gelir getirdiği, %18,9 ile ek gelir olması, %12,2 ile satış garantisinin olduğu ve %10 ile de başka ürün yetiştirmeyi bilmedikleri, kooperatif üyesi olanlarda %71,1

ile arazisinin başka ürün yetiştirmeye elverişli olmadığı, %48,9 ile başka gelir kaynağının olmadığı, %24,4 ile ek gelir olması, %17,8 ile satış garantisinin olduğu, %13,3 ile iyi gelir getiriyor ve %2,2 ile başka ürün yetiştirmeyi bilmiyor, kooperatif üyesi olmayanlarda %82,2 ile arazisinin başka ürün yetiştirmeye elverişli olmadığı, %51,1 ile başka gelir kaynaklarının olmadığı, %26,7 iyi gelir getirdiği, %17,8 ile başka ürün yetiştirmeyi bilmedikleri, %13,3 ile ek gelir olması ve %6,7 ile de satış garantisinin olduğu, kooperatif üyesi olmayan üreticilerin kooperatif üyesi olanlara göre daha fazla başka ürün yetiştirmeyi bilmedikleri belirlenmiş olup, gruplar arasındaki farkın $P \leq 0,05$ için anlamlı olduğu tespit edilmiştir.

Tütün Üretimi

Araştırma alanında üreticilerin tamamı Adıyaman menşesine ait Çelikhan tütün çeşidinin üretim faaliyetini sürdürmektedir. Tütün üretim faaliyetinin sürdürüldüğü araziler; kooperatife üye olanlarda %86,7'sini taban, %8,9'unu kır taban %4,4'ünü kır, üye olmayanlarda ise %84,4'ünü taban ve %15,6'sı kır arazilerden oluşmaktadır. Tütün üreticilerinin ortalama ürettikleri tütün miktarı 655 kg olup, kooperatif üyesi olanların ortalama tütün üretim miktarı 581,2 kg iken üye olmayanların ise 728,9 kg olduğu belirlenmiştir. Araştırma alanında üreticiler ürettikleri tütünün ortalama 17,9 kg'ını, kooperatif üyesi olanlar 19,7 kg ve üye olmayanlar ise 16,2 kg'ını ailenin ihtiyacı olarak ayırdıkları saptanmıştır. Satılan tütünün ortalama kg fiyatı 68,1 TL, kooperatif üyesi olanların ortalaması 71,4 TL iken üye olmayanların ise 64,7 TL olduğu, üye olmayanlar tütünlerini Çelikhan ile Çelikhan'a yakın yerlerde ve Aralık-Mart ayları arasında sattıkları belirlenmiştir.

Tütün Üretim ve Alım-Satım Sözleşmesi

Araştırma alanında kooperatife üye olanların tamamı tütün üretim faaliyetini sözleşmeli üretim kapsamında yaparken, üye olmayanlardan sadece biri dışında diğer üreticilerin (%97,8) sözleşmesiz olarak üretim yaptıkları, kooperatif üyesi olanların üye olmayanlara göre daha fazla sözleşmeli üretim faaliyetinde buldukları bu durum gruplar arasındaki farkın $P \leq 0,05$ için anlamlı olduğu tespit edilmiştir. Kooperatife üye olanlar sözleşme yaparken %60'ı güvenilirliğe, %18'i ödemenin zamanında yapılmasına, %16'sı fiyata ve %6'sı da sözleşme şartlarına, sözleşmeli üretim yapan kooperatife üye olanların;

%68,9'unun imzalamış oldukları sözleşmeyi okudukları, %57,8'inin sözleşmeden kaynaklanan haklarını bildikleri, bu haklardan ilk akla gelenler arasında; satışın garantili olması, fiyatın önceden bilinmesi ve paranın zamanında ödenecek olması sıralanmaktadır.

Kooperatife üye olmayan ve sözleşmesiz tütün üretim faaliyetinde bulunan üreticilerden %44,4'ü açık artırma merkezlerinde satmak üzere üretim faaliyetinde bulunduğunu, %55,6'sının tütününü satamadığı yıllar olduğunu, üretilen tütünlerin %82,23'ünün tüccara %17,77'sinin ise şahıslara sattıklarını, tüccara ve şahıslara satma nedenleri arasında; bu üreticilerden yarısına yakınının başka alternatiflerinin olmadığını, %25'inin peşin ödeme yapıldığını, diğer seçenekler ise güvenilirlik ve fazla para verildiği şeklinde sıralandığı, satış fiyatının belirlenmesinde ise, %71,12'sinin alıcı ile pazarlık ettiklerini, diğer seçenekler arasında ise alıcının fiyatını kabul etme ve pazardaki fiyata göre belirlediklerini, alıcının fiyatının yetersiz bulunması halinde üreticilerin %93,3'ünün başka bir alıcı beklediklerini %6,7'sinin ise satmak zorunda kaldığını, tütünlerin teslim işlemlerinde alıcıların gelip teslim aldıklarını, ellerinde tütün kalıp satamadıkları durumda üreticilerin %77,78'inin düşük bir fiyat karşılığında satmak zorunda kaldıklarını %22,2'sinin ise tütünlerini satmayıp beklediklerini, üreticilerin %51,1'i sattıkları tütünlerin parasını tek seferde nakit olarak alırken, %48,9'u ise vadeli olarak sattıklarını ve vadeli satışlarda bazen paralarını alamadıklarını, tütünlerini satarken karşılaştıkları en önemli sorunlar arasında; üreticilerin %93,34'ü güvenilir satıcı bulmayı, %91,12'si yasal sorunlar ile karşılaşmayı, %86,67'si parasını alamamayı, %84,45'i sattığı tütünün parasını alamama karşısında hakkını arayamamayı, %82,23'ü satışın sözleşme kapsamında yapılmadığını ve %51,12'si ise tütünlerin taşınmasını sıralamışlardır.

Tütün üretim miktarını kooperatif üyesi olan üreticilerin sadece %13,3'ünün kooperatifin talebine göre, üye olmayanların ise sadece %6,7'sinin alıcıların talebine göre üretim faaliyetinde bulduklarını dile getirmişlerdir.

Tütün Üretim ve Pazarlama Kooperatifine İlişkin Görüşler

Araştırma alanında üreticilerin kooperatifi tanımlamaları istenmiş ve ortakların ekonomik, sosyal, kültürel ihtiyaçlarını karşılamak amacı ile üretimden pazarlamaya kadar hizmet götüren gönüllü kuruluş olarak tanımlayanlar arasında kooperatif üyesi olanların %73,3'ü, üye olmayanların ise %62,2'si olduğu, devletin gözetim ve denetiminde olan kuruluş olarak tanımlayanlar arasında kooperatif üyesi olanların %24,4'ü, üye olmayanların ise %4,4'ü olduğu, bu durum gruplar arasındaki farkın $P \leq 0,05$ için anlamlı olduğu tespit edilmiştir. Ortakların kurduğu devletin yönettiği bir kuruluş olarak tanımlayanlar arasında kooperatif üyesi olanların %17,8'i, üye olmayanların ise %13,3'ü olduğu, üye olmayanların %22,2'sinin kooperatifin ne olduğu konusunda fikirlerinin olmadığı, bu durum gruplar arasındaki farkın $P \leq 0,05$ için anlamlı olduğu tespit edilmiştir. Kooperatife üye olanların üye olmalarında; %33,3'ünü tütün üreticileri, %22,2'sini ilçe tarım ve orman müdürlüğü, %22,2'sini komşu/akraba ve %20'sinde de hepsinin etken olduğunu belirlenmiştir. Kooperatife üye olan üreticiler arasında sadece %8,9'u üye olunan kooperatifin tam olarak adını bildikleri, üyelerin

%53,3'ü kooperatif ana sözleşmesini okuduğu belirlenmiştir. Kooperatife üye olan üreticilere köylerinde kooperatife olmayanlara göre gelirlerinde bir değişiklik olup olmadığı sorulmuş ve %82,2'si hiçbir değişikliğin olmadığını, %8,9'unun olumsuz ve %8,9'unun ise olumlu yönde bir değişiklik olduğunu, üye olmayanlara da köylerinde kooperatife üye olanların gelirlerinde bir artış olup olmadığı sorulmuş ve %60'ı hiçbir değişiklik olmadığını, %31'inin olumsuz ve sadece %8,9'unun gelirlerinde olumlu bir değişiklik olduğunu belirtmişlerdir. Devletin kooperatif çalışmalarına destek olduğunu düşünenlerin %28,9'unu kooperatif üyesi olan üreticiler, %35,6'sını da üye olmayan üreticiler oluşturmuştur.

Kooperatife üye olmayanlar arasında üreticilerin %77,8'inin tütün üretim ve pazarlama kooperatifinin adını duyduklarını, duyanlar arasında üye olmama nedenleri arasında; yaklaşık %30'unun kurulan kooperatif /kooperatifleri güvenilir olarak bulmadıklarını, diğer seçenekler arasında ise, başarılı olamayacaklarını, üye olup olmama konusunda karar aşamasında olduklarını, fırsatlarının olmadığını, bilgilerinin olmadığı gibi yanıtlar sıralanmaktadır. Bu olumsuzlukların ortadan kalkması durumunda %83,8'inin üye olacağı saptanmıştır. Üye olmayan üreticilere kooperatifin köylerinde ya da ilçelerinde hareket ve dayanışma konusunda fayda sağladığını düşünenlerin oranının %28,9 olduğu belirlenmiştir.

Anketin yapıldığı tarihlerde Çelikhhan ilçesinde 5 olmak üzere Adıyaman'da toplam 11 ve Türkiye genelinde ise Hatay'da iki, Batman ve Diyarbakır'da birer olmak üzere toplam 15 kooperatif kurulmuştur. Kurulan bu kooperatiflerin sayıları ile ilgili olarak birtakım sorular üreticilere yöneltilmiştir.

Bu kapsamda, üreticiler arasında hali hazırda Çelikhhan, Adıyaman il geneli ve Türkiye çapında kurulmuş olan kooperatiflerin sayısını biliyorum diyenler arasında %55,6'sını kooperatife üye olan üreticiler ve %45,2'sini de üye olmayan üreticiler oluşturmuş olup, bu üreticilerden hiçbirisi kurulan kooperatiflerin sayılarını bilememişlerdir. Anketin yapıldığı Çelikhhan ilçesinde kurulu olan kooperatiflerin sayısını kooperatif üyesi olanların %46,7'si az, %48,9'u bir tane olmasının yeterli olduğunu, üye olmayanların ise %80'inin az, %17,8'inin ise bir tane olmasını yeterli bulduklarını, bu durum gruplar arasındaki farkın $P \leq 0,05$ için anlamlı olduğu tespit edilmiştir.

Kooperatife üye olan ve olmayanlar arasında kooperatifin daha iyi ve başarılı olmasında; devletin finansal yardım yapmasını isteyenler arasında üye olanların %48,89'u, üye olmayanların %71,1'i, bu durum gruplar arasındaki farkın $P \leq 0,05$ için anlamlı olduğu tespit edilmiştir. Ortaklar arası dayanışmanın olması gerektiğini üye olanların %13,6'sı, üye olmayanların %13,34'ü, ortakların taahhütlerini yerine getirmeleri gerektiğini üye olanların %11,12'si, üye olmayanların %17,8'i, yöneticilerin etkin çalışması gerektiğini üye olanların %26,67'si, üye olmayanların ise %31,1'inin olduğu saptanmıştır. Kooperatife üye olan üreticilere kooperatif tarafından beklentilerinin karşılanma durumu sorulmuş ve %11,12'si tam ve %40'ının ise kısmen karşılanmış olduğu, karşılanmama sebepleri arasında; kooperatifin ürünleri rahat satamadığı, ödeme ve pazar bulmada sıkıntı yaşandığı, pazarlama için yasadışı ticarete konu olan tütünün satışının engellenmesi gerektiği belirtilmiştir. Kooperatife üye olan üreticilere kooperatifin yönetim ve

denetim kurullarının görevlerini tam olarak yapıp yapmadıkları sorulmuş ve %62,23'ü görevlerini tam olarak yerine getirdiklerini belirtmişlerdir.

Kooperatife üye olan üreticiler kooperatifin karını %48,89'u yedek akçeye ayrılmasını, %35,56'sını yeni yatırıma yönlendirmesini ve %15,56'sını ortaklara dağıtması gerektiğini belirtmişlerdir.

Kooperatife üye olmayanların %37,8'i, kooperatife üye olanların da %88,9'u kooperatife üye olmanın faydalı olduğuna inandıkları, kooperatife üye olanların tamamının kooperatiflerin avantajlarının fazla olmasından dolayı üye olunması gerektiğini, kooperatif üyelerinin %62,2'sinin tükürarın daha fazla fiyat vermesi durumunda tütünülerini satacaklarını, kooperatif üyelerinin %46,7'sinin kooperatife tütün teslim etmeleri durumunda kaç gün içinde paralarını almaları ile ilgili bilgilerinin olmadığı belirlenmiştir.

Tütün Üretim ve Pazarlama Kooperatiflerinin Kurulması

Tütün üretim ve pazarlama kooperatiflerinin kurulması için istenen şartlardan biri olan 250 üye sayısını; kooperatif üyesi olanların %62,2'si yeterli, %31,1'i az ve %6,7'si fazla, üye olmayanların %46,7'si yeterli, %40'ı az ve %10'u ise fazla bulduklarını, fazla bulanların ortalama 70 olmasını az bulanların ise ortalama 500 olması gerektiğini belirtmişlerdir.

Tarım ve Orman Bakanlığı tütün üretim ve pazarlama kooperatiflerine birtakım avantajlar sağlamış ve bu avantajlardan sadece üye olanlar ve üye olmayanlardan birer kişi olmak üzere toplam iki kişinin haberdar olduğu ve bunlar da avantajlar arasında olmayan vergi indirimini bir avantaj olarak bildikleri belirlenmiştir.

Özel Tüketim Vergisi (ÖTV)

Araştırma alanında üreticilere sarmalık kıyılmış tütün mamulüne uygulanan ÖTV hakkında birtakım sorular yöneltilmiştir. Öncelikle sarmalık kıyılmış tütüne uygulanan vergi oranının bilinip bilinmediği öğrenilmeye çalışılmıştır. Kooperatife üye olanların %68,9'u üye olmayanların ise %42,2'sinin bildiği, bu durum gruplar arasındaki farkın $P \leq 0,05$ için anlamlı olduğu tespit edilmiştir. ÖTV oranını

bilenlere bu oran sorulmuş ve kooperatife üye olanların %74,2'si, üye olmayanların ise %36,9'u bildikleri, ÖTV oranını bilenlere bu oranı nasıl buldukları sorulmuş ve kooperatife üye olanların %93,9'u, üye olmayanların ise %84,2'sinin fazla bulduğu, fazla bulanlara da bu oranın ne kadar uygulanması gerektiği sorulmuş ve kooperatife üye olanlardan %71,8'i %0-10, %28,2'si %12-20, üye olmayanlardan %37,4'ü %0-10, %62,6'sı da %12-20 arasında bir oran olmasını belirtmişlerdir.

Bilgi Kaynakları

Araştırma alanında üreticilere tütün üretimi ile ilgili teknik veya hukuki konularda kimden/kimlerden yardım aldıkları sorulmuştur. Kooperatife üye olan üreticilerin an fazla bilgi aldıkları yer ilçe tarım ve orman müdürlüğü olmuştur. İlçe tarım ve orman müdürlüğünü; üye oldukları kooperatif, ziraat odası ve girdi satanlar olurken, kooperatife üye olmayan üreticilerin bilgi aldıkları yer ilk sırada ilçe tarım ve orman müdürlüğü olurken, tarım ve orman müdürlüğünü, girdi satanlar izlemiştir. Ziraat Odasından teknik veya hukuki konularda bilgi almada kooperatife üye olan üreticiler üye olmayan üreticilerden daha fazla yardım almış olup, bu durum gruplar arasındaki farkın $P \leq 0,05$ için anlamlı olduğu tespit edilmiştir.

Kooperatife Ortak Olmada Etkili Olan Faktörler

Ankete katılan kooperatif üyelerine kooperatife ortak olmada etkili olan unsurları beşli Likert ölçeğinde değerlendirmeleri istenmiştir. Ortalama en yüksek değer 4,58 ile "Ürünleri yüksek fiyata satabilme" önermesi olmuştur. İkinci en yüksek seçenek 4,53 ile "Ürünlerin kolay pazarlanması" önermesidir. Bir diğer seçenek ise 4,42 ile "Kooperatife üretimde bulunmak amacıyla kendi isteğimle katıldım" önermesi gelmektedir. Kooperatife ortak olmada en az etkili bulunan seçenek 1,84 ile "Mevcut kaynakları (arazi, işgücü, girdiler) en iyi şekilde kullanma imkânı verdiği için" önermesidir. Etkisi düşük diğer bir seçenek 1,96 ile "Düzenlenen eğitim ve seminerlere katılmak" önermesidir. Etkisi düşük diğer bir seçenek ise 2,00 ile "Eğitim, seminer ve teknik gezi (fuvar, vb.) faaliyetlerini desteklediğinden" önermesi gelmektedir (Çizelge 5).

Çizelge 5. Kooperatife ortak olmada etkili olan faktörler

Table 5. Factors that are effective in becoming a cooperative partner

Konular	Ortalama
Kooperatife üretimde bulunmak amacıyla kendi isteğimle katıldım	4,42
Üretim girdilerini ucuz, kaliteli ve uygun şartlarda almak	2,98
Birlikte hareket ederek ekonomik gücümüzü artırdığımız için	3,93
Verilen desteklerden yararlanmak için	3,09
Ürünlerin kolay pazarlanması	4,53
Ürünleri yüksek fiyata satabilme	4,58
Uygun şartlarla kredi sağlayabilme	2,76
Kooperatife açık ve şeffaf bir yönetim olduğundan	3,67
Kooperatiflerin demokratik (eşit söz hakkı) kurumlar olması	3,69
Teknik bilgi desteği sağlayabilme	3,00
Toplumda çiftçinin sesini duyurabilmesi	3,87
Ortak tarımsal makine araç ve gereç kullanma	2,53
Ürünlerimizi iyi fiyattan sattığımız için köyümüz kalkınabilmekte	2,89
Eğitim, seminer ve teknik gezi (fuvar, vb.) faaliyetlerini desteklediğinden	2,00
Düzenlenen eğitim ve seminerlere katılmak	1,96
Mevcut kaynakları (arazi, işgücü, girdiler) en iyi şekilde kullanma imkânı verdiği için	1,84
Tütün üretiminin devamlılığını sağladığından	3,07

Likert: 1: Kesinlikle etkisiz 2: Biraz etkili 3: Orta derecede 4: Büyük ölçüde etkili 5: Kesinlikle etkili

Çizelge 6. Ortakların kooperatifin en önemli fonksiyonu hakkındaki düşünceleri

Table 6. Opinions of cooperative partners about the most important function of the cooperative

Konular	Ortalama
Girdi temini	1,82
Kredi temini	1,80
Ürün alımı	4,60
Ürün işleme	4,56
Ürün pazarlama	4,60
Teknik bilgi (eğitim) desteği	2,36
Tüketim maddesi temini	1,96
Sosyal ve kültürel etkinlikler	2,18
Gazete, Dergi, Kitap Temini	1,91

Likert: 1: Önemsiz 2: Az önemli 3: Biraz önemli 4: Önemli 5: Çok önemli

Ortakların Kooperatifin En Önemli Fonksiyonu Hakkındaki Düşünceleri

Ankete katılan kooperatif üyelerine kooperatifin en önemli fonksiyonu hakkındaki düşüncelerini beşli Likert ölçeğinde değerlendirmeleri istenmiştir. Ortalama en yüksek değer 4,60 ile “Ürün alımı” ile “Ürün pazarlama” önermeleri olmuştur. İkinci en yüksek seçenek 4,56 ile “Ürün işleme” önermesidir. Bir diğer seçenek 2,36 ile “Teknik bilgi (eğitim) desteği” önermesi gelmektedir. Ortakların kooperatifin en önemli fonksiyonu hakkındaki düşüncelerinde önemi düşük bulunan seçenek 1,80 ile “Kredi temini” önermesidir. Önemi düşük diğer bir seçenek 1,82 ile “Girdi temini” önermesidir. Önemi düşük diğer bir seçenek ise 1,91 ile “Gazete, dergi, kitap temini” önermesi gelmektedir (Çizelge 6).

Ortakların Eğitim İhtiyaçları

Ankete katılan kooperatif üyelerine eğitim ihtiyaçlarını beşli Likert ölçeğinde değerlendirmeleri istenmiştir. Ortalama en yüksek değer 4,60 ile “Kooperatifçilik” önermesi olmuştur. İkinci en yüksek seçenek 3,84 ile “Pazarlama” önermesidir. Bir diğer seçenek “Tütün üretimi” önermesi gelmektedir. Ortakların eğitim

ihtiyaçlarında önemi düşük bulunan seçenek 2,22 ile “Organik tarım” önermesidir. Önemi düşük diğer bir seçenek 2,64 ile “tarımsal desteklemeler” önermesidir. Önemi düşük diğer bir seçenek ise 2,98 ile “Tütün üretiminde hastalık ve zararlılar” önermesi gelmektedir (Çizelge 7).

Ortakların Kooperatif Hakkında Düşünceleri

Ankete katılan kooperatif üyelerine kooperatif hakkındaki düşüncelerini beşli Likert ölçeğinde değerlendirmeleri istenmiştir. Ortalama en yüksek değer 5,00 ile “Ortaklar birbirine yeterince güvenmektedir” önermesi olmuştur. İkinci en yüksek seçenek 4,00 ile “Kooperatif ile ortaklar aynı amaca sahiptir” önermesidir. Bir diğer seçenek ise 3,73 ile “Kooperatif üyelerine yeterli hizmet sağlamaktadır” önermesi gelmektedir. Ortakların kooperatif hakkındaki düşüncelerinde önemi düşük bulunan seçenek 2,73 ile “Kooperatifin yürüttüğü projeler yeterlidir” önermesidir. Önemi düşük diğer bir seçenek 3,16 ile “Kooperatif başarılı bir şekilde yönetiliyor” önermesidir. Önemi düşük diğer bir seçenek ise 3,51 ile “Kooperatife yeterli güven duyuluyor” önermesi gelmektedir (Çizelge 8).

Çizelge 7. Ortakların eğitim ihtiyaçları

Table 7. Training needs of cooperative partners

Konular	Ortalama
Kooperatifçilik	4,60
Tütün üretimi	3,76
Tütün mamulleri üretimi	3,69
Bitkisel ve hayvansal üretim sorunları	3,16
Tarımsal desteklemeler	2,64
Tütün üretiminde hastalık ve zararlıları	2,98
Organik tarım	2,22
Pazarlama	3,84

Likert: 1: Önemsiz 2: Az önemli 3: Biraz önemli 4: Önemli 5: Çok önemli

Çizelge 8. Ortakların kooperatifin hakkındaki düşünceleri

Table 8. Partners' opinions about the cooperative

Konular	Ortalama
Kooperatif başarılı bir şekilde yönetiliyor	3,16
Kooperatifin yürüttüğü projeler yeterlidir	2,73
Kooperatif ile ortaklar aynı amaca sahiptir.	4,00
Üretici-kooperatif arasında yeterli iletişim ve etkileşim vardır	3,62
Kooperatife yeterli güven duyuluyor	3,51
Kooperatif yeterli sermaye-finansmana sahiptir	3,69
Kooperatif üyelerine yeterli hizmet sağlamaktadır	3,73
Ortaklar birbirlerine yeterince güvenmektedir	5,00

Likert: 1: Önemsiz 2: Az önemli 3: Biraz önemli 4: Önemli 5: Çok önemli

Çizelge 9. Ortakların kooperatife tütün satma nedenleri
Table 9. Reasons for selling tobacco to the cooperative of the partners

Konular	Ortalama
Ortaklık sorumluluğumu yerine getirmek için	4,27
Kooperatife güvendiğim için	4,11
Kooperatif ürünüme daha fazla fiyat verdiği için	4,11
Kooperatiften memnun olduğum için	3,73
Kooperatiften tütün bedelini zamanında aldığım için	3,51
Kooperatiften girdilerin bazılarını aldığım için	2,67

Likert: 1: Önemsiz 2: Az önemli 3: Biraz önemli 4: Önemli 5: Çok önemli

Sonuç ve Değerlendirme

Çiftçi gelirlerine ve kırsal kalkınmaya yaptıkları etkililerle kooperatifler, tüm dünyada tarımsal endüstri alanında kendilerine önemli bir yer edinmişlerdir.

Tek başına kıyılıp içilebilme vasfına sahip tütün çeşitlerinin üretildiği Tarım ve Orman Bakanlığınca belirlenen merkezlerdeki en az 250 tütün üreticisi gerçek kişinin bir araya gelerek kurduğu tütün üretim ve pazarlama kooperatiflerinin henüz çok yeni bir geçmişinin olduğu söylenebilir.

Kooperatiflere sunulan avantajlarla tütün mamulleri üretim tesislerinin kurulması önemli bir gelişme olarak öne çıkmakta ve üyelerinin üretmiş oldukları tütünleri kendi tesislerinde mamul haline getirip pazarlamaları hem kırsal kalkınmaya hem de etkili bir örgütlenmenin sürdürülebilirliğine katkı sağlayacaktır.

Araştırma alanında kooperatife üye olanların yaş ortalamasının 52,76 yıl olduğu, daha fazla genç ve kadın nüfusun kooperatif içerisinde aktif rol oynaması ve örgütlenme konusunda eğitim verilmesi son derece önemlidir.

Birlikte hareket etmenin ekonomik, sosyal ve politik güç oluşturduğu bilinci üyelerde mevcuttur. Ancak uygulamada birlikte hareket etme konusunun zayıf olduğu saptanmış, bu konuda anlayış ve deneyim geliştirilmenin sosyolojik bir süreç gerektirdiği ve zamanla da bunun oluşacağı inancı tamdır.

Mevcut kooperatiflerin üyelerine herhangi bir girdi tedariki sağlamadığı tespit edilmiştir. Üyelerin kooperatifle olan ilişkilerinin güçlü olması açısından kooperatiflerin üyelerine daha etkin ve piyasa fiyatından daha düşük düzeyde girdi sağlaması örgütlenmenin sürdürülebilirliği açısından önemlidir.

Mülkiyet dağılımında, kooperatif üyesi olanların arazilerinin %94,03'ünün mülk arazilerinden olması ve üreticilerin kendi arazilerinde tütün üretimi yapmaları, kooperatiflerin devamlılığına katkı sağlayacaktır.

Kooperatif yöneticilerinin yerelden olmaları kooperatife üye olmada çok etkili olmakta ve sürdürülebilirliğe olumlu katkılar sağladığı yadsınamaz bir gerçektir.

Kooperatif yönetiminden memnuniyet seviyesi oldukça düşük seviyede gerçekleşmiştir. Kooperatif yönetiminin üyelerle sık sık bir araya gelmeleri, üyelere bilgilendirme yapmaları kooperatif ile olan ilişkilerin daha güçlü olmasını sağlayacak olup, memnuniyet düzeyinin artırılması sürdürülebilir örgütlenmeyi artırmaktadır.

Yönetimin yetersizliği ve yöneticilerin verimli ve etkin olamamaları, işletme sermayesi ve iş hacminin azlığı gibi ekonomik sorunlar, mevzuat ve teknik konularda eksiklikler, siyasi görüş ve aşiretlerin öne çıkması gibi

unsurlar kooperatiflerin sürdürülebilirliğini olumsuz etkilemektedir.

Kooperatife üye olan üreticilerin %11,2'sinin tam ve %40'ının ise beklentilerinin kısmen karşılandığı, ortakların beklentisi doğrultusunda kooperatiflerin faaliyetlerini gerçekleştirmeleri; üyelerin kooperatiflere olan bağlılıklarının artmasına ve sürdürülebilirliğe oldukça katkı sağlayacaktır.

Kooperatife üye olan üreticilerin tamamına yakının kooperatifçilik konusunda eğitime ihtiyaç duydukları, eğitim durumunun yapılan işe yenilikleri katma ve gelişmeleri daha iyi takip etmeye katkı sağlayacağı bu konuda; kamu kurumları, sivil toplum kuruluşları ve üniversitelerin yönetim ve üyeleri bilgilendirmeleri örgütlenmeye olumlu katkı sağlayacaktır.

Çalışma bölgesindeki kooperatiflerin başarılı yönleri kurulan ve kurulacak olan kooperatiflere örnek model olabilir. Bununla beraber diğer bölgelerdeki başarılı kooperatiflere yapılacak olan geziler sayesinde görüş alışverişi sağlanmalıdır.

Araştırma alanında kooperatif üyesi olmayan üreticilerden biri dışında diğer üreticilerin tütün üretimini sözleşmeli üretim kapsamında yapmadıkları, sözleşmeli üretimin avantaj ve dezavantajları konusunda üreticilerin bilgilendirilmesinin gerektiği ve bu sayede yasa dışı ticarete konu olabilecek üretimin yasal zemine alınması sağlanmış olabilecektir.

Kooperatife üye olmayanların %77,8'inin tütün üretim ve pazarlama kooperatiflerinin varlığından haberdar oldukları, mevcut kooperatiflerden birine üye olmamayı ise; kurulan kooperatif/kooperatifleri güvenilir olarak bulmadıklarını, başarılı olamayacaklarını, üye olup olmama konusunda karar aşamasında olduklarını, fırsatlarının ve bilgilerinin olmadığını, bu gibi olumsuzlukların ortadan kalkması durumunda %83,8'inin üye olacağı saptanmıştır.

Kooperatife üye olmayanların %37,8'inin kooperatifin faydalı olduğunu düşündükleri ve kooperatifçilik konusunda verilecek eğitimler sayesinde kooperatifi daha yakından tanıyabilecekleri ve özellikle sözleşme dışı tütün satarken karşılaşmış oldukları en önemli sorunlardan biri olan güvenilir alıcı bulma sorununun kooperatife tütün satarak ve gelirlerinin artması sayesinde çözüme kavuşabileceği dolayısıyla tüm üyelerin gelirlerindeki artış kooperatife yeni üye kazandırma ve de mevcudu koruma anlamında büyük katkı sağlayacaktır.

Tek başına kıyılıp içilebilme vasfına sahip tütün çeşitlerinin üretildiği merkezlerdeki kooperatiflerce üretilen sarmalık kıyılmış tütün mamullerine, firmalar tarafından üretilenlere göre daha düşük oranlarda ÖTV

uygulanması, bu durumda kooperatiflerin, rekabet etme ve piyasada var olmalarına katkı sağlayacaktır.

Tütün üretim ve pazarlama kooperatifleri Ticaret Bakanlığının sorumluluğunda olup, kooperatiflerin kurulduğu yerlerde il ticaret müdürlükleri aracılığıyla kooperatif yöneticileri ve üyelerine hak ve yükümlülükleri ile kooperatif ve işletmecilik konularında belli periyodlarla eğitim faaliyetlerinin yürütülmesi kooperatifçiliğin devamlılığını sağlamaya katkı sağlayacaktır.

Kaynaklar

- Anonim 2022. T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı. 2022. Tarım Reformu Genel Müdürlüğü, Tarımsal Örgütlenme Tablosu. (<https://www.tarimorman.gov.tr/TRGM/Link/55/Uretici-Orgutleri> [Erişim Tarihi: 20 Eylül 2022]).
- Albayrak M, Adanacioğlu H, Taşdan K, Özden F, Çalış H, Ekmen M.E, Karaman E, Sağ E, Korkusuz S, Gençoğlu S. 2020. "Tarımsal Pazarlamada Mevcut Durum ve Gelecek", TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, Ziraat Mühendisliği IX. Teknik Kongresi, 13-17 Ocak 2020, 749-787. https://www.zmo.org.tr/resimler/ekler/fb125d69d9849a5_ek.pdf.
- Bernard T, Spielman DJ. 2009. Reaching the rural poor through rural producer organizations? A study of agricultural marketing cooperatives in Ethiopia. *Food policy*, Elsevier, 34(1): 60-69.
- Çıkmış A. 1992. "Tarım Kesiminde Kooperatif Örgütlenme ve Tarımsal Kooperatifçilik Politikası", 2000'li Yıllara Doğru Türkiye Tarımı-Tarım Haftası Sempozyumu, TMMOB-ZMO, 7-10 Ocak 1992, Ankara.
- Demirci R, Tanrıvermiş H, Özudoğru H. 2004. "Türkiye'de Tarımsal Kooperatifler ve Üretici Birlikleri Tartışmaları ve Uygun Örgütlenme Modelleri", VI. Tarım Ekonomisi Kongresi, 16-18 Eylül, Tokat.
- Doğan ZA. 2019. Tarımsal Amaçlı Kooperatiflerde Kooperatif-Ortak İlişkilerini Etkileyen Faktörler Üzerine Bir Araştırma: İzmir İli Örneği. *Fen Bilimleri Enstitüsü, Ege Üniversitesi, İzmir, Türkiye*.
- Fischer E, Qaim M. 2012. Linking smallholders to markets: determinants and impacts of farmer collective action in Kenya. *World Development* 40(6): 1255-1268.
- Gülçubuk B. 2005. "Kırsal Kalkınma", Türkiye'de Tarım Kitabı, Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, s: 68-93.
- Karadağ K, Ertürk YE, Demir O, Külekçi M, Demir N. 2015. "İğdır İlinde Kırsal Kalkınma Kooperatifi Üyelerinin Örgütlenme ve Kooperatif Faaliyetleriyle İlgili Problemleri ve Çözüm Önerilerinin Belirlenmesi". *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi*, Cilt.50, Sayı:2: 152-162.
- Kendirlioğlu Ö. 2008. "Tariş Zeytin ve Zeytinyağı Tarım Satış Kooperatifleri Birliği Faaliyetlerinin Değerlendirilmesi Ve Üretici Memnuniyetinin Belirlenmesi: Aydın İli Örneği", Yüksek Lisans Tezi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Adnan Menderes Üniversitesi, Aydın, Türkiye.
- Kınıklı F, Çıkkıç C, Yercan M, İnce YE. 2017. "Ortakların Kooperatif Hizmetlerinden Yararlanma Olanakları ve Memnuniyet Durumlarının İncelenmesi: İzmir İli Gödence Tarımsal Kalkınma Kooperatifi Örneği". *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi*, Cilt.52, Özel Sayı, 303-320.
- Koç G, Uzmay A. 2018. Süt Sığırcılığı İşletmelerinde Üreticilerin Kooperatif Kanalıyla Süt Pazarlama Olasılığını Etkileyen Faktörler: Trakya Bölgesi Örneği, *Tarım Ekonomisi Dergisi*, cilt:24 sayı:2, sf. 203-214.
- Mojo D, Fischer C, Degefa T. 2017. The determinants and economic impacts of membership in coffee farmer cooperatives: recent evidence from rural Ethiopia. *Journal of Rural Studies* 50: 84-94.
- Mülayım ZG. 2010. Kooperatifçilik, Yetkin Yayınları, Yayın Kodu: ISBN 978-975-464-035-9, Ankara.
- Özalp A. 2017. Batı Akdeniz Bölgesi Hayvancılık Kooperatiflerinin Performans Analizleri ve Ortak Kooperatif İlişkilerinin Değerlendirilmesi. Doktora Tezi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Akdeniz Üniversitesi, Antalya, Türkiye.
- Özdemir G, Keskin G, Özudoğru H. 2010. "Türkiye'de Ekonomik Krizlere Alternatif Bir Çözüm Önerisi: Tarımda Güçlü ve Etkin Üretici Örgütlenme Modeli", IX. Tarım Ekonomisi Kongresi, 22- 24 Eylül, Şanlıurfa, Türkiye.
- Özdemir G, Koçtürk M, Yercan M, Özudoğru H, Yılmaz E, Kılıç Topuz B. Everest B. 2020. "Tarımda Üretici Örgütlenmesi Politikalarında Mevcut Durum ve Gelecek", TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, Ziraat Mühendisliği IX. Teknik Kongresi, 13-17 Ocak 2020, 733-745s. https://www.zmo.org.tr/resimler/ekler/fb125d69d9849a5_ek.pdf
- Newbold P. 1995. *Statistics for Business and Economics*. Prentice-Hall International, New Jersey.
- Palaz S, Boz İ. 2008. Üniversite mezunu yetişkinlerin farklı organizasyonlarda gönüllü hizmet vermesini etkileyen faktörler. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(19): 95-106.
- Rehber E. 2013. *Tarım Ekonomisi*. Ekin Yayınları.
- Semerci A. 2015. Türkiye'de Çiftçi Örgütleri: Tarımsal Amaçlı Kooperatifler Örneği, *Tekirdağ Ziraat Fakültesi Dergisi*, 12(1): 65-73.
- Serinikli N. 2017. Kooperatifçilik ve Ahi Birlikleri. *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(2): 680-689. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/bseusbed/issue/32065/348285>
- Tan S, Karaönder İ. 2013. "Türkiye'de Tarımsal Örgütlenme Politikalarının ve Mevzuatının İrdelenmesi: Tarımsal Amaçlı Kooperatifler Örneği", *ÇOMÜ Ziraat Fakültesi Dergisi*, C: 1, S: 1, s: 87-94
- Tatlıdıl H. 1989. Yağmurlama Sulama Teknolojisinin Yayılması ve Benimsenmesi Üzerine Bir Araştırma, A.Ü. Ziraat Fakültesi Yayınları, No:1157, 1989, Ankara.
- Topuz KT, Bozoğlu M, Başer U. 2017. "Güncel Gelişmeler Kapsamında Türkiye'deki Çiftçi Örgütlerine Yönelik Mevzuatın Değerlendirilmesi". *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi*, Cilt.52, Özel Sayı, 140-161.
- Verhofstadt E, Maertens M. 2014. Smallholder cooperatives and agricultural performance in Rwanda: do organizational differences matter? *Agricultural Economics* 45(1): 39-52.
- Zorlu K, Merdan A, Ege Ö. 2012. Ahilik Kültürünün Günümüz İşletmelerinde Bilinirliği Üzerine Bir Araştırma: Gümüşhane Örneği. *Zeitschrift für die Welt der Türken Journal of World of Turks*. 4: 73-94.